

ANDRZEJ CZYŻEWSKI*
PIOTR KUŁYK**

Współczesne ujęcie kwestii rolnej a poglądy Aleksandra Czajanowa i Władysława Grabskiego¹

Wprowadzenie

Jednym z podstawowych zagadnień rozważanych przez ekonomistów różnych nurtów, a także kolejnych pokoleń jest kwestia rolna. Choć problem ten doczekał się licznych opracowań wyjaśniających jego powstanie i różnych propozycji rozwiązania, do dziś kwestia ta jest uważana za jedną z trudniejszych i nadal nierozwiązanych. Specyfika, a zarazem trudność oceny i wyjaśnienia wynika stąd, iż zarówno jej przebieg, jak i uwarunkowania mogą być odmienne w poszczególnych okresach, a także krajach, dlatego jest to tak żywy temat do kontynuowania badań naukowych. Swoisty fenomen trwałości tej kwestii, a równocześnie zmienności jej przesłanek, sprawia, iż należy ją rozpatrywać w perspektywie historycznej. Wskazuje to bowiem na ewolucję poglądów na ten temat. Osmotyczny charakter kwestii rolnej powoduje konieczność uwzględniania czynników ekonomicznych, społecznych, politycznych, prawnych i środowiskowych w jej objaśnianiu. Ta wielowymiarowość stwarza znaczną trudność w zrozumieniu kwestii rolnej, a także wynikających z tego konsekwencji. Procesy globalizacji i liberalizacji gospodarki wprowadziły nowe zjawiska do tej problematyki, poszerzając zakres rozważań o wymiar globalny. Warto zwrócić uwagę na kilka zmian, których znaczenie stało

* Prof. dr hab. Andrzej Czyżewski, prof. zw. UEP, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Katedra Makroekonomii i Gospodarki Żywnościowej, e-mail: kmigz@ue.poznan.pl

** Dr hab. inż. Piotr Kułyk, prof. nadzw. UZ, Uniwersytet Zielonogórski, Katedra Zarządzania Potencjałem Społecznym Organizacji, e-mail: piotrkulyk@wp.pl

¹ Niektóre fragmenty artykułu zostały przedstawione na międzynarodowej konferencji naukowej w SGGW w Warszawie w grudniu 2014 r. i opublikowane w materiałach pokonferencyjnych w „Rocznikach Naukowych Ekonomii Rolnej SGGW” oraz w książce poświęconej Jubileuszowi 45-lecia pracy prof. Jerzego Wilkina, Wyd. Scholar, Warszawa 2015.

się szczególnie istotne w warunkach globalizacji. Można tu wskazać na przyspieszenie implementacji postępu technicznego i biologicznego w rolnictwie, oligopolizację struktur zaopatrzeniowych, zintensyfikowanie przepływu informacji oraz produktów. Celem artykułu jest ukazanie zmian zachodzących w postrzeganiu kwestii rolnej i podejmowanych działaniach dla jej wyjaśnienia i rozwiązania. Jako cel artykułu przyjęto też ukazanie poglądów i wniosków dotyczących kwestii rolnej zawartych w pracach klasyków tego problemu, Aleksandra Czajanowa i Władysława Grabskiego, oraz przedstawienie aspektów uniwersalnych i specyficznych problemu, charakterystycznych dla różnych podokresów i uwarunkowań zewnętrznych. Podnoszona wielokrotnie przez wspomnianych autorów złożoność i wielowymiarowość procesów zachodzących w rolnictwie znajduje współcześnie rozwinięcie w postaci coraz szerszego otwierania się ekonomii, a w tym ekonomii rolnej, na inne nauki społeczne. Przejawem tego są takie nurty, jak nowa socjologia ekonomiczna i geografia ekonomiczna czy ekonomia behawioralna. W tych podejściach łączy się różne aspekty procesów wytwórczych, które zachodzą w wielowymiarowej przestrzeni. Nie można zatem rozwiązywać problemów rolnictwa bez ich szerszego kontekstu.

1. Przesłanki i istota kwestii rolnej

Termin „kwestia rolna” lub „kwestia agrarna”, choć rozważany w wielu opracowaniach, nie został jak dotychczas jednoznacznie sprecyzowany. Sama koncepcja w ujęciu *sensu largo* nie budzi większych zastrzeżeń, choć często stosowane holistyczne podejście do tego terminu powoduje, iż ujmowane są bardzo zróżnicowane aspekty i procesy gospodarcze, czyniąc całą dyskusję bardzo złożoną i wieloaspektową. Taki charakter problemu jest często uwzględniany w podejmowanych próbach jego zdefiniowania. Powstanie i utrzymywanie się kwestii rolnej wynika z równoczesnego występowania czynników natury: historycznej, socjoekonomicznej i politycznej (Berstein 2013). Jeżeli odniesiemy się do szerokiego ujęcia, to zgodnie z koncepcją przedstawioną przez Wilkina (1986) skupimy się na pytaniu, dlaczego rolnictwo jest tak ważne w gospodarce i dlaczego występują w nim istotne dla całej gospodarki dylematy. Tak przedstawiona kwestia rolna oznacza zatem trudną sytuację społeczno-ekonomiczną rolnictwa, która narusza równowagę ekonomiczną, ale też społeczną systemu gospodarki narodowej. W szerokim ujęciu jest ona przedstawiana jako zjawisko kryzysu rolnictwa. W ujęciu globalnym kryzys ten należy rozumieć jako niewystarczającą produkcję rolną (liczne obszary niedożywienia w skali globalnej), marginalizację małych gospodarstw rolnych, występowanie procesu wykluczenia społecznego wśród mieszkańców wsi oraz niski poziom dochodów w rolnictwie (Van der Ploeg 2012).

Problem jest definiowany również w węższym ujęciu i utożsamiany z kilkoma zjawiskami. Terry Byers (1996) przedstawia trzy takie procesy, które określają tytułowy problem w ujęciu węższym.

W tym ujęciu kwestia rolna dotyczy²:

- transformacji rolnictwa od struktur typowo chłopskich przez industrializację w kierunku nowych form o charakterze kapitalistycznym³;
- niskiej efektywności produkcji rolnej i ograniczonej zdolności do uzyskania nadwyżki ekonomicznej w mechanizmie rynkowym;
- problemu zdolności do akumulacji kapitału i przepływu nadwyżki ekonomicznej pomiędzy rolnictwem a innymi segmentami gospodarki narodowej.

Między wskazanymi ujęciami występują wyraźne zależności. Różnica polega natomiast na akcencie zjawisk, które utożsamiamy z powstaniem i występowaniem kwestii rolnej. Wystarczy bowiem wskazać, iż brak nadwyżki ekonomicznej lub jej niski poziom prowadzi do zahamowania procesu transformacji rolnictwa. Kwestię rolną można także przedstawić jako niedopasowanie rolnictwa do pozostałej części gospodarki. Problem ten ujawnia się przede wszystkim na styku rolnictwa z innymi segmentami systemu ekonomicznego. Takie podejście, a nawet samo wyodrębnienie kwestii rolnej jako szczególnej przypadłości gospodarki, wskazuje na występowanie wyraźnej specyfiki rolnictwa. Podkreślenie tej odmienności, zgodnie z koncepcją trójsektorowego podziału gospodarki, pozwala wyjaśnić trudności w pojmowaniu kwestii rolnej. Przyjmując taką optykę, można przedstawić badaną kwestię jako problem ograniczonej transformacji rolnictwa i jego wkładu w powiększanie dobrobytu społecznego w warunkach istnienia wielu trwałych barier (Wilkin 2009). Jak często podkreślali w swoich pracach Woś (1998), Zegar (2012), Krzywicki (1967) i Czyżewski B. (2013), kwestia rolna dotyczy także trwałego powiązania między produkcją rolną a użytkowaniem ziemi. Wprowadza to do rozważań czynnik ziemi, który nie może być pominięty, jak często jest to czynione w różnych modelach wzrostu gospodarczego (np. w modelu Solowa czy Cobba-Douglasa).

Definiując kwestię rolną, niezbędne staje się wyjaśnienie samego mechanizmu jej powstawania. Twierdzimy, iż wynika ona przede wszystkim z osobliwości czynnika ziemi i specyfiki produkcji rolnej. Nieprzenośność i ograniczona produktywność ziemi, a także wydłużony obrót kapitału, wynikający z biologicznego charakteru produkcji rolnej, powodują, iż produktywność kapitału zainwestowanego

² Nieco inny zakres kwestii rolnej rozumianej *stricte* przedstawił Jason Moor (2010), opierając się na podejściu Kautsky'ego (1988), Byrsa (1996), Bersteina (2010), i odniósł ją do: wkładu rolnictwa w rozwój gospodarki narodowej, wyjaśnienia sprzeczności pomiędzy rozwojem rolnictwa o strukturach typu kapitalistycznego a biofizycznymi ograniczeniami zasobów naturalnych zaangażowanych w rolnictwie oraz wpływu nakładów kapitałowych na możliwości jego rozwoju.

³ Czasem transformacja ta jest wprost utożsamiana z industrializacją (rozumianą jako zbliżenie do struktur funkcjonujących w przemyśle (Berstein, Brass 1996)), lecz trzeba pamiętać, iż wówczas dotyczy licznych procesów nie tylko związanych ze stosunkami produkcyjnymi, ale także z relacjami społecznymi czy kulturowymi, wynikającymi ze zmiany form organizacyjnych i relacji z rynkiem. Oznacza bowiem gruntowną zmianę strukturalną i liczebną tej grupy społecznej, która jeszcze w XIX i na początku XX w. dominowała w gospodarkach większości krajów. Zmiana ta dotyczy także samych obszarów wiejskich i ich roli w systemie społeczno-gospodarczym. Odnosząc kwestię rolną do transformacji rolnictwa, konieczne staje się uwzględnienie zmian zachodzących w otoczeniu instytucjonalnym (w szerokim rozumieniu), a także w strukturze i wielkości produkcji rolnej i konsumpcji tych produktów.

w rolnictwie jest relatywnie niska w stosunku do przemysłu. Obniżeniu ulegają dochody z działalności gospodarstw rolnych, co ogranicza możliwości reprodukcji rozszerzonej w rolnictwie. W efekcie pojawia się trwały dysparytet dochodowy ludności rolniczej (lub szerszej ludności wiejskiej) w stosunku do ludności pozarolniczej, mający charakter bariery dochodowej⁴. Jeżeli dodatkowo uwzględnimy zróżnicowaną w rolnictwie intensywność pracy w ciągu roku gospodarczego, mechanizm doboru czynnika pracy, formy organizacyjne gospodarstw rolnych oparte na wkładzie własnym rodziny oraz ograniczone możliwości powiększania gospodarstw rolnych, to wskazujemy na przesłanki wystąpienia bariery strukturalnej rolnictwa, wzmacniającej pierwotny proces ograniczonej akumulacji kapitału. W ujęciu mikroekonomicznym taka sytuacja powinna zostać uregulowana dzięki uruchomieniu odpływu zasobów z rolnictwa do innych segmentów gospodarki i wyrównaniu krańcowych produktywności pracy i kapitału. Jednak w warunkach istnienia wysokich barier wyjścia, w tym także lokalizacyjnych, mających często również charakter społeczny, i występowania „przymusu” konsumpcji, taki proces nie prowadzi do poprawy sytuacji w rozumieniu Pareto i często też nie występuje z uwagi na koszty pośrednie. Wysoki poziom niedożywienia w skali globalnej⁵ (sięgający około miliarda osób; FAO 2012) nie uzasadnia zasobów z rolnictwa, gdyż zagraża to globalnemu bezpieczeństwu żywnościowemu, a także w węższym ujęciu suwerenności żywnościowej państw. Skala i znaczenie produkcji rolnej regulowanej przez mechanizm cenowo-dochodowy wpływają też na inne segmenty gospodarki, a także na warunki i jakość życia w różnych lokalizacjach (zarówno wiejskich, jak i poza nimi).

Rozważając problem kwestii rolnej, zwraca się również uwagę na inne przesłanki charakteryzujące jej występowanie. Jedną z ważniejszych jest nienadążanie produkcji rolnej za rozwojem gospodarki narodowej. W warunkach liberalizacji gospodarki światowej można rozszerzyć to pojęcie na zjawisko nienadążania rolnictwa za rozwojem gospodarki globalnej. W konsekwencji mamy do czynienia z utrzymującym się problemem niedożywienia znacznej części ludności i występowaniem luki instytucjonalnej w rozwoju rolnictwa (rozumianej jako niezdolność systemu społeczno-ekonomicznego do zaspokojenia potrzeb biologicznych). Zjawisko to zachodzi mimo szybkich przemian w zakresie innowacji technicznych czy biologicznych, przyspieszających zwiększanie produkcji rolnej. W efekcie kwestia rolna przyjmuje charakter globalny, zwłaszcza gdy pod uwagę weźmiemy wzrost intensywności międzynarodowej wymiany handlowej produktami rolnymi. Występowanie kwestii rolnej należy także łączyć (Berstein 2010, Wilkin 2009, Czyżewski 2007, Woś 2001) z:

⁴ W niektórych krajach – takich jak USA, Japonia czy kraje UE – udało się nawet uzyskać porównywalny poziom dochodów gospodarstw domowych osób pracujących w rolnictwie do dochodów uzyskiwanych przez gospodarstwa domowe w segmentach pozarolniczych, a nawet osiągać czasami wyższy poziom tych dochodów (Czyżewski, Kułyk 2010). Było to jednak wynikiem oddziaływań systemu instytucjonalnego i zapewnienia retransferów finansowych płynących bądź od podatników (budżetu państwa), bądź od konsumentów do rolnictwa na skutek regulacji krajowych rynków rolnych.

⁵ Liczbę osób niedożywionych na świecie w latach 1999–2001 FAO (2012) szacowało na 919 mln, a w latach 2010–2012 na 868 mln.

- koniecznością optymalizacji czynników ekonomicznych, społecznych i środowiskowych;
- występowaniem ścisłego związku między rolnictwem a ziemią oraz warunkami przyrodniczymi;
- zróżnicowaniem w trakcie roku gospodarczego intensywności prac w produkcji rolnej;
- wolniejszym w stosunku do pozarolniczych obszarów działalności obrotem kapitałem, co oznacza mniejszą zdolność do generowania nadwyżki ekonomicznej;
- wysokim ryzykiem i niepewnością produkcji rolnej, co wynika z uzależnienia od warunków przyrodniczych, a dodatkowo – w warunkach globalizacji – z trudnych do przewidzenia procesów makroekonomicznych (np. zmian stóp procentowych czy kursów walutowych);
- połączeniem produkcyjnego gospodarstwa rolnego z gospodarstwem domowym, wpływającym na sposób podejmowania decyzji, a także zwiększającym znaczenie czynników społecznych w jego funkcjonowaniu.

Wyróżnione procesy z różną intensywnością występują w poszczególnych krajach, co utrudnia analizę i wymaga różnych perspektyw przekrojowych, z uwzględnieniem perspektywy historycznej. Odwołując się do historycznego ujęcia, można dowieść uniwersalności występowania kwestii rolnej, a nawet pewnej cykliczności jej przejawów, przy równoczesnym braku sukcesów w jej rozwiązywaniu, począwszy od czasów rzymskich czy feudalnych, kiedy to próbowano już rozwiązać ją na drodze koncentracji ziemi i pracy (Czyżewski, Matuszczak 2012).

Konieczne jest zwrócenie uwagi na makrostrukturalne uwarunkowania aktywności gospodarczej w rolnictwie, które prowadzą do powstania i wzmacniania problemów składających się na istotę kwestii agrarnej. Właściwe ich zrozumienie wymaga rozważenia powiązań z sytuacją ekonomiczno-strukturalną, a także społeczną rolnictwa oraz obszarów wiejskich. Związki te są wzajemne, sytuacja bowiem społeczno-ekonomiczna oraz zastosowane rozwiązania w polityce gospodarczej mają silne przełożenie na zmiany zachodzące w rolnictwie i przejawy kwestii agrarnej. Jest to także ściśle związane z poziomem rozwoju gospodarczego kraju i przemianami w zakresie zaspokajania potrzeb społecznych (Kułyk 2013). Kwestię agrarną należy więc traktować jako spójny system poglądów charakteryzujących związku rolnictwa z gospodarką narodową lub szerzej z gospodarką globalną. Takie jej rozumienie wynika z faktu, iż wiele ze wskazanych wyżej przesłanek nabrało w toku dziejów globalnego wymiaru i nie wiąże się tylko z ich występowaniem w określonej lokalizacji.

2. Podejście Aleksandra Czajanowa i Władysława Grabskiego do kwestii rolnej

Początek XX w. to okres dynamicznych przemian ekonomicznych, społecznych, a zwłaszcza politycznych i czas poszukiwania nowych rozwiązań w polityce go-

spodarczej państw europejskich, które miały sprostać nowym oczekiwaniom społecznym. Ta zmieniająca się perspektywa na nowo otworzyła dyskusję prowadzoną od lat nad kwestią agrarną (choć wcześniej nie była ona tak wprost definiowana). Był to okres przyspieszenia procesów urbanizacji, industrializacji i łączących się z nimi znacznych zmian w strukturze społecznej. Potrzebna była modernizacja i koncentracja produkcji rolnej, umożliwiająca zaspokojenie rosnącego popytu na żywność, z uwagi na zwiększanie się liczby mieszkańców miast. Wśród rozpraw naukowych ekonomistów agrarnych z początku XX w. na szczególną uwagę zasługują klasyczne dziś prace Aleksandra Czajanowa, w których autor kompleksowo przedstawił główne aspekty kwestii rolnej i wskazał możliwe kierunki jej rozwiązania (1931). Odmienne w stosunku do części ekonomistów mu współczesnych uważał bowiem rolnictwo za osobliwy obszar gospodarki. Specyfika produkcji rolnej wynikała w jego ujęciu zarówno z roli poszczególnych czynników produkcji zaangażowanych do jej wytworzenia, a także z samego charakteru gospodarstw rolnych jako podmiotów gospodarczych łączących funkcje produkcyjne i społeczne. Takie założenie pozwala uzasadnić odmienne traktowanie rolnictwa i uznać istnienie kwestii agrarnej, będącej efektem wewnętrznych uwarunkowań produkcji rolnej przeniesionych na relacje rynkowe z innymi segmentami gospodarki. Podejście to spotkało się z krytyką wielu współczesnych mu ekonomistów (np. Max Weber 2013), traktujących gospodarstwa chłopskie jako etap przejściowy do osiągnięcia form organizacyjnych typowych dla kapitalistycznych struktur wytwórczych, zbliżonych lub nawet tożsamy z przedsiębiorstwami typu kapitalistycznego. W jego rozumieniu kwestia rolna nabiera zupełnie innego charakteru i stanowi zbiór czynników spowalniających osiągnięcie uprzemysłowienia rolnictwa i przejścia na bardziej zaawansowany poziom jakim są kapitałowe formy organizacji przedsiębiorstwa. W ujęciu tym rolnictwo staje się automatycznie obszarem słabiej rozwiniętym i zacofanym w stosunku do innych obszarów gospodarki.

Aleksander Czajanow (1928), podkreślając specyfikę rolnictwa, uważał, iż zachodzące w nim procesy produkcyjne nie mogą być traktowane na równi z innymi segmentami gospodarki, co stanowi także ważny element współczesnego podejścia do kwestii rolnej i związków rolnictwa z otoczeniem. Oznacza bowiem występowanie bariery instytucjonalnej związanej ze sposobem zorganizowania gospodarstwa rolnego. Uzasadniając odmiennosć rolnictwa, autor odwoływał się do relacji między zasobami. Uważał, iż operowanie kapitałem w produkcji przemysłowej oraz proces jego akumulacji pozwalają zastąpić i pominąć w rozważaniach czynnik ziemi, a także w znacznym stopniu zastąpić czynnik pracy. Jednak taka wymiennosć nie w pełni występuje w praktyce gospodarki rolnej. Ujawnia się tu rola kapitału ludzkiego i społecznego (w tym w szczególności cech związanych ze stopniem zorganizowania danej społeczności), która pozwoliła inaczej spojrzeć na proces tej substytucji i odnaleźć wyraźną barierę w tym zakresie. Wymiennosć ta współcześnie nie jest już tak jednoznaczna, a kapitał finansowy stanowi bardziej uzupełnienie innych czynników produkcji i ma charakter komplementarny, zwłaszcza w krajach o wysokim pozio-

mie rozwoju gospodarczego⁶. Wiąże się to jednak z systemem instytucjonalnym umożliwiającym taki rozwój, w szczególności w krajach, gdzie występują wyraźne nadwyżki kapitału i znaczne możliwości jego kreacji. To właśnie proces kreacji kapitału pozwala szybko powiększać rozmiary działalności i dynamicznie rozwijać podmioty z pozarolniczych sektorów gospodarki. Takie możliwości natomiast nie występują w tak szerokim zakresie w rolnictwie, zwłaszcza przy dominacji małych gospodarstw rolnych w strukturze agrarnej. Nawet współcześnie koncepcja rolnictwa industrialnego napotyka liczne ograniczenia i wymaga zmiany podejścia, które powinno uwzględnić czynniki społeczne i środowiskowe.

Jako szczególne wyróżniki gospodarstwa chłopskiego Czajanow (2003) traktuje także niepodzielność jego dochodu⁷ oraz brak dążenia do zysku. Dla gospodarstwa chłopskiego zysk nie odgrywa kluczowej roli wobec występowania zjawiska samozaopatrzenia i powiązania gospodarstwa rolnego z funkcjami społecznymi. Celem jest użyteczność rozumiana jako oczekiwany poziom jakości życia. Pozostawało to i nadal pozostaje w dysonansie do mikroekonomicznej funkcji celu przedsiębiorstw zdominowanych przez kapitalistyczne formy organizacyjne i dążenie do maksymalizacji zysku. Dlatego analiza mikroekonomiczna nie pozwala właściwie zinterpretować i wyjaśnić zmian zachodzących ówczesnie w gospodarstwach rolnych. Warto przy tym wspomnieć, iż na początku XX w. rolnictwo i społeczność wiejska miały wysoki udział zarówno w gospodarce, jak i w całym społeczeństwie⁸.

Aleksander Czajanow rozwija teorię, w której uzależnia funkcjonowanie gospodarstw chłopskich od cyklu rozwoju rodziny (Czajanow 1966, 1991), co w jego mniemaniu stanowi ważną przesłankę dla powstania i utrzymywania się rozważanej kwestii. W swojej koncepcji wykazuje współzależność zachodzącą pomiędzy stadium rozwojowym rodziny chłopskiej a wielkością jej gospodarstwa oraz akumulacją kapitału. Powierzchnia i produkcja gospodarstw rolnych rośnie w sytuacji zwiększających się potrzeb rodzinnych, a te w dużej mierze wiążą się ze zmianami demograficznymi. Cykl ten składa się z trzech etapów (Wiatrak 1982). W pierwszym z nich następuje ograniczenie konsumpcji, co pozwala zwiększyć akumulację kapitału. W kolejnej fazie gospodarstwo zmniejsza stopę inwestycji w środki trwałe, a dzięki powiększeniu dochodu do dyspozycji może powiększyć poziom konsumpcji, przy rosnącej liczbie członków gospodarstwa rolnego. W ostatnim etapie na skutek niskiej stopy inwestycji następuje dekapitalizacja środków trwałych i wzrost kosztów produkcji, a w konsekwencji spadek dochodów. Ostatecznie następuje podział gospodarstwa na mniejsze jednostki, które przejmują dorosłe

⁶ Związek komplementarny występuje także pomiędzy zasobami kapitału i ziemi, gdyż zwiększenie rozmiarów działalności prowadzi w rolnictwie do wzrostu ich nakładów, oczywiście w różnych proporcjach. Taki związek nie jest już zauważalny w przypadku wielu gałęzi przemysłu.

⁷ Niepodzielność w tym ujęciu oznacza trudność rozdzielenia dochodu gospodarstwa domowego i gospodarstwa chłopskiego oraz istnienie ścisłego związku między tymi podmiotami, a także inną formułę wiązki celów gospodarstwa rolnego. Jest nią użyteczność, którą gospodarstwo optymalizuje przy uwzględnieniu różnych czynników wpływających na jego funkcjonowanie.

⁸ Liczba mieszkańców wsi w latach 1920–1924 wynosiła np. w Polsce około 64% (Roszkowski 1989).

dzieci właściciela i cały cykl zaczyna się od początku w każdym z nowych gospodarstw chłopskich. Zdaniem Czajanowa jest to niejako biologiczny cykl życia rodziny chłopskiej i całej społeczności wiejskiej, który przesądza o specyfice jej działalności i prowadzi do wyjaśnienia, dlaczego w rolnictwie zdominowanym przez gospodarstwa rodzinne mamy do czynienia z powstaniem kwestii rolnej. W modelu tym zakłada się też dążenie do wyrównywania różnic w konsumpcji społeczności wiejskiej oraz w odniesieniu do rodzin chłopskich prowadzących gospodarstwa rolne w całym cyklu rozwoju rodziny. Poziomy konsumpcji natomiast w poszczególnych okresach są różne, co wpływa na popyt globalny i sytuację gospodarki narodowej, zapewniając równowagę funkcjonowania gospodarki rolnej w długim okresie, regulowaną poziomem konsumpcji. Jest to podejście bilansowe, opierające się na równowadze pomiędzy nakładami pracy a konsumpcją wpływającą na wielkość produkcji rolnej. Etapy rozwojowe rodzinnego gospodarstwa rolnego wyznaczają w nim czynniki demograficzne, takie jak urodziny kolejnych dzieci oraz związane z ich wiekiem etapy socjalizacji.

Model *life-cycle approach* przedstawia zmiany składu i struktury rodziny w czasie. W modelu cyklu życia podkreślone są bariery społeczne utrudniające działanie na rzecz rozwiązania kwestii rolnej i powodujące utrzymywanie się rozdrobnionej struktury gospodarstw chłopskich. Łączenie koncepcji socjologicznych i ekonomicznych, które są podstawą tego modelu jest charakterystyczne dla całego dorobku Czajanowa. Model ten, wyjaśniając jeden z aspektów kwestii rolnej, ma w dużej mierze charakter mikroekonomiczny. Wychodzimy bowiem od pojedynczego gospodarstwa rolnego i na podstawie zachodzących w nim zmian demograficznych przechodzimy do przekształceń dotyczących całego rolnictwa i jego rozwoju, a także związku rolnictwa z całą gospodarką. We współczesnych warunkach Polski można na podstawie tego modelu wskazać na zmieniającą się rolę pracy, wielopokoleniowe kształtowanie w kształceniu zasobów ludzkich w rolnictwie i znaczenie konsumpcji (samospożycia) jako czynnika równoważącego podejmowane wybory w gospodarstwach rolnych.

Jak pokazują współczesne badania, model ten wyjaśnia zachowania podmiotów i zmiany strukturalne rolnictwa w wielu krajach o niskim poziomie rozwoju gospodarczego (Hyden 2006). Można dziś wskazać na liczne jego ograniczenia. Pierwszym są procesy migracyjne oraz zmiany w strukturze organizacyjnej i własnościowej gospodarstw rolnych, charakterystyczne dla procesu globalizacji. Migracja zmniejsza liczbę mieszkańców wsi. Wówczas nie można, jak to jest czynione w tym modelu, traktować obszarów wiejskich i rolnictwa jako układu zamkniętego. Wobec migracji osób wielkość gospodarstw rolnych, a także akumulowany majątek powinny się powiększać lub też powinien nastąpić szybszy odpływ kapitału do innych zastosowań. Równocześnie wraz z rozwojem rolnictwa i gospodarstw rolnych następuje stopniowe ograniczanie funkcji gospodarstwa domowego. Jest to jednak proces powolny, gdyż na skutek utrzymującego się rozwoju gospodarczego zmienia się punkt odniesienia, zwiększa się wielkość konsumpcji *per capita*. Zmienia się zatem środowisko społeczne, w którym funkcjonują gospodarstwa rolne.

Model ten jest krytykowany także za specyficzne i restrykcyjne warunki, jakie muszą zostać spełnione, aby prawidłowo wyjaśniał zachodzące przemiany w rolnictwie (Laslett 1983). Doniosłość jego wyjaśnień sprowadza się jednak do uwzględnienia w analizie gospodarki chłopskiej perspektywy antropologicznej, bowiem wyjaśnienie jej funkcjonowania nie jest możliwe przy zastosowaniu narzędzi wypracowanych przez klasyczną teorię ekonomii, posługującą się takimi pojęciami jak kapitał, renta, stopa procentowa czy najemna siła robocza. Zdaniem klasyków takiego podejścia, m.in. Thomasa i Znanieckiego (1976), funkcjonowanie „starej ekonomii rodzinnej” można zrozumieć jedynie wówczas, gdy spojrzemy na nią przez pryzmat ówczesnej struktury społecznej i systemu wartości. One właśnie decydują o tym, że celem tamtej gospodarki chłopskiej było przede wszystkim przetrwanie i reprodukcja statusu społecznego, a nie dążenie do zysku. Tak przedstawiona gospodarka chłopska wpisuje się raczej w perspektywę bliższą socjologii wsi niż ekonomii rolnej. O ile korelacja areału gospodarstwa i jego obciążeń z liczbą zamieszkujących w nim osób znajduje swoje potwierdzenie, o tyle problematyczne pozostaje określenie związków przyczynowych takiego procesu (Kochanowicz 1992).

Czajanow był zwolennikiem zdecydowanych działań przyspieszających przemiany strukturalne. Odnosił się tutaj do problemu nieprzenośności czynnika ziemi. W części opracowań wskazywał na potrzebę dokonywania przemieszczania ludności ze względu na różnice w dostępności do ziemi rolnej. Celem zwiększenia dostępności ziemi i zlikwidowania tzw. głodu ziemi postulował zarówno parcelację gruntów, jak również przesiedlenie pomiędzy regionami o różnej gęstości zaludnienia na obszarach wiejskich. W tych postulatach wspierało go wielu współczesnych mu ekonomistów rosyjskich, takich jak Makarow czy Oganowski. Pozwoliłoby to – jego zdaniem – zlikwidować charakterystyczną dla wielu regionów szachownicę ziem i przyspieszyć proces rozwoju gospodarstw rolnych także przez powiększanie obszaru gospodarstwa rolnego.

Doniosły wkład w wyjaśnienie kwestii rolnej w latach 20. ubiegłego wieku wniosły również prace innego wybitnego ekonomisty polskiego Władysława Grabskiego. Istnieje przy tym wiele podobieństw jego poglądów do tych, które głosił Aleksander Czajanow. Znaczna część rozważań ekonomicznych Grabskiego jest poświęcona wyjaśnieniu specyfiki gospodarstw chłopskich, a w szczególności powstających w nich relacji społecznych. Badania te były prowadzone często na styku socjologii oraz ekonomii i odnoszą się do analizy struktury gospodarstw chłopskich i relacji zachodzących między członkami rodziny (Grabski 1923). To one stanowią w tym podejściu jedno z wyjaśnień kwestii rolnej. Ważnym obszarem, w którym następował przepływ impulsów pomiędzy rolnictwem a całą gospodarką, była struktura konsumpcji rodzin wiejskich i miejskich. Relacje te kształtowały zarówno strukturę dochodów, jak i możliwości regulowania finansów publicznych oraz handlu zagranicznego. Zależności te, jak zauważa Wł. Grabski (1929), były zdeterminowane tradycją i czynnikami kulturowymi.

Warto przypomnieć kontekst czasowy, w którym były prowadzone badania Grabskiego. Należy przede wszystkim wskazać na sytuację ekonomiczno-struk-

turalną rolnictwa w Polsce w okresie międzywojennym. Według Spisu Powszechnego z 1921 r. liczba ludności utrzymującej się z rolnictwa w Polsce wynosiła 64% całego społeczeństwa. Największą grupę na obszarach wiejskich stanowił wówczas tzw. proletariat wiejski, jak nazywano mieszkańców wsi gospodarujących na bardzo niewielkich (kilkumorgowych) gospodarstwach rolnych i uzyskujących dochody z pracy najemnej. Liczył on w 1921 r. około 7,2 mln osób wraz z rodzinami (Jeziński, Leszczyńska 2010). Robotnicy rolni natomiast nieposiadający żadnej ziemi stanowili około 3 mln osób. Równocześnie małe gospodarstwa rolne do 5 ha w 1921 r. miały 61,6% udziału w łącznej liczbie gospodarstw rolnych. Przemiany strukturalne w rolnictwie, mimo prowadzonych procesów wspierających (parcelacji, a później komasacji gruntów), nie przyniosły oczekiwanych efektów. Udział gospodarstw najmniejszych do 5 ha w łącznej liczbie gospodarstw rolnych wzrósł do 64,5% w 1938 r.. W efekcie mieliśmy do czynienia z utrzymywaniem się w okresie międzywojennym w Polsce ogromnego bezrobocia ukrytego w rolnictwie i szerzej na terenach wiejskich.

Odnosząc rozważaną problematykę do koncepcji przedstawionej przez Maxa Webera (2013), pozostającego także w opozycji do wielu poglądów W. Grabskiego, mechanizm podejmowania decyzji prowadzący do racjonalnego wyboru jest uzależniony od wielu czynników, obejmujących nie tylko aspekty ekonomiczne, które znalazły swoje odzwierciedlenie w ekonomii klasycznej, a w szczególności neoklasycznej, ale także: charakter społeczności lokalnej, tradycje działań wspólnotowych, kulturę lokalną. Zatem cała gospodarka chłopska wykazuje lokalną odrębność. Grabski, będąc zwolennikiem szkoły historycznej i analizując sytuację rolnictwa w Polsce, nie szukał jednak zjawisk uniwersalnych. Bardziej koncentrował się na bieżącym kontekście ekonomicznym i społecznym występujących procesów. Poszukiwał uwarunkowań historycznych, ale także bieżących, odwołując się do aspektów ekonomicznych, socjologicznych i kulturowych. Wskazywał tym samym nie tylko na specyfikę rolnictwa w stosunku do innych segmentów gospodarki, ale także na odrębność sytuacji w Polsce (scalanie dawnych zaborów). Odnosił się równocześnie do warunków lokalizacyjnych, stanowiących istotne wyodrębnienie zachodzących zjawisk, zarówno w przestrzeni, jak i w czasie (Grabski 1957).

Grabski podkreślał wielowymiarowość specyfiki socjoekonomicznej i kulturowej obszarów wiejskich, co stanowiło ważną przesłankę dla wyjaśnienia kwestii rolnej i odmienności w rozwiązywaniu problemów występujących w tym segmencie gospodarki w stosunku do przemysłu. Uzasadnienia dla socjologicznego podejścia do badania wsi i rolnictwa doszukiwał się w tym, iż w działalności gospodarstw chłopskich bierze udział cała rodzina, oczywiście w różnej skali i różnym wymiarze (Grabski 1937). Jeżeli odniesiemy się do samego procesu podejmowania decyzji, to również musi on być właściwie zrozumiany. Jak wskazywał jeszcze w latach międzywojennych Rybarski (1939), ograniczenia teorii ekonomii i brak perspektyw rozwoju nauki w podejściu zakładającym charakterystykę jednostek jako *homo oeconomicus* nie pozwalają właściwie zrozumieć procesów zachodzących w rolnictwie. Nie można z takiej perspektywy wyjaśnić wielu istotnych pro-

cesów, a liczne bariery rozwojowe prowadzą do niewłaściwej alokacji zasobów i utrwalenia wielu niekorzystnych zjawisk, takich choćby jak dysparytet dochodów gospodarstw rolnych. To wszystko dzieje się w warunkach utrzymywania się niedostatków w produkcji żywności w ujęciu globalnym oraz rosnących potrzeb na produkty pozażywnościowe dostarczane przez rolnictwo i działalność opartą na zasobach alokowanych w rolnictwie. Rola instytucji społecznych i więzi społecznych nabiera w tym kontekście szczególnego znaczenia. Rozważania powinny zatem uwzględniać całokształt norm społecznych, form organizacyjnych (instytucjonalnych) regulujących nie tylko działalność gospodarczą, lecz także więzi i relacje społeczne (Grabski 1927). Stanowią one równocześnie o sile ekonomicznej oraz zdolności do uzyskiwania dochodów i adaptacji do zmiennych warunków otoczenia. W związkach tych, budowanych dzięki oddziaływaniu państwa, a przede wszystkim dzięki podniesieniu poziomu edukacji na obszarach wiejskich W. Grabski dostrzegał możliwość implementacji nowoczesnej technologii i wprowadzania postępu technicznego. Pozwoliłoby to dokonać szybszych przekształceń i wytworzenia wśród części gospodarstw podmiotów o charakterze farmerskim. Ten związek pomiędzy aspektami ekonomicznymi i socjologicznymi był stale obecny w twórczości Grabskiego i prowadził do odrzucenia sztywnych założeń jednostek gospodarujących w rolnictwie zgodnie z koncepcją *homo oeconomicus*.

Choć W. Grabski opowiadał się za przyspieszeniem przemian agrarnych i powstawaniem gospodarstw o charakterze farmerskim, które konkurowałyby z gospodarstwami z innych państw dzięki niższym kosztom produkcji, potencjał rozwojowy dostrzegał przede wszystkim w małych i średnich gospodarstwach. Widział potrzebę przemian strukturalnych prowadzących do powiększenia wielkości przeciętnego gospodarstwa rolnego. To właśnie w dynamicznym rozwoju małych i średnich gospodarstw rolnych dostrzegał możliwość wydzwignięcia się rolnictwa z marazmu i źródło poprawy sytuacji dochodowej zarówno rolnictwa, jak i całej gospodarki. W procesie ewolucji drobnotowarowych gospodarstw rolnych widział możliwość wykształcenia się silnych podmiotów o wysokiej produktywności i niskich kosztach produkcji. Twierdził, że w małych gospodarstwach rolnych tkwi ogromny potencjał do wzrostu produkcji, który – jak dziś byśmy powiedzieli – należy pobudzać za pomocą systemu instytucjonalnego. Zgodnie z prawem malejących przychodów, nawet niewielki wzrost, ale racjonalnie transferowanych środków finansowych do małych gospodarstw rolnych będzie prowadzić do znacznego wzrostu produktywności. Wzrost ten winien uruchomić zarówno przemiany strukturalne, jak również przyspieszyć implementację postępu technicznego i nowoczesnych technik produkcji, pozwalających szybko osiągnąć ponadprzeciętne efekty wytwórcze. W tym tkwiła jedna z większych sił niezbędnych do rozwoju małych gospodarstw rolnych.

W zakresie struktury agrarnej można zauważyć pewną ewolucję w poglądach W. Grabskiego od podejścia wspierającego przede wszystkim duże, efektywne podmioty do przesunięcia nacisku na małe i średnie gospodarstwa chłopskie. Właśnie w tej grupie gospodarstw dostrzegł możliwość powstania dynamicznie rozwijającej się średniej własności rolnej i zauważał, że tworzenie dużych podmiotów w rolnic-

twie ogranicza w znacznym stopniu nieprzenośność czynnika ziemi. Również Kautsky (1958) zauważył bariery rozwoju rolnictwa typu industrialnego opartego na dużych podmiotach. Rozwój małych i średnich gospodarstw pozwoliłby nie tylko przyspieszyć rozwój rolnictwa, ale też poprawić jego konkurencyjność i – jak twierdził W. Grabski (1929) – stworzyć rezerwuar zasobów pracy dla miast. Ten wymiar jest szczególnie istotny dla dalszych rozważań nad rolą obszarów wiejskich i rolnictwa w systemie gospodarczym. Chodziło bowiem nie tylko o wielkość przepływającego zasobu pracy, ale przede wszystkim o wykształconych i przygotowanych pracowników, którzy mogliby zajmować wyższe stanowiska kierownicze (swoje doświadczenie uzyskaliby pracując w gospodarstwach rolnych), z uwagi na brak odpowiedniej liczby wykształconych pracowników wśród mieszkańców miast. Wynikało to z istniejącej wówczas struktury polskiego społeczeństwa, zdominowanej przez chłopów, co w warunkach rozwoju przemysłu wymagało uzupełnienia potencjału pracy właśnie mieszkańcami wsi. Ważny był zarówno ich stopień przygotowania do zawodu, ale także właściwy etos pracy i poziom wiedzy oraz przedsiębiorczość, która mogłaby zostać wykształcona w gospodarstwach. Grabski stał się w konsekwencji obrońcą rozwojowych małych i średnich gospodarstw chłopskich. Widział bowiem w chłopach ludzi przedsiębiorczych i zaradnych, posiadających zdolności do inwestowania, wymagających jednak dostarczenia im odpowiedniej wiedzy.

Przeciwstawiał się także znacznej polaryzacji struktury agrarnej, a także dochodowej na obszarach wiejskich. Dostrzegał w tych zjawiskach niebezpieczeństwo marnowania zasobów, prowadzące do obniżenia tempa rozwoju gospodarczego. Wskazywał na potrzebę zachowania równowagi społecznej. Jak już wspomniano, do tych dwóch wymiarów: społecznego i ekonomicznego coraz częściej dodawany jest współcześnie wymiar środowiskowy. Zachowanie równowagi w tych trzech obszarach jest warunkiem zrównoważonego rozwoju gospodarczego. Ówczesne warunki społeczno-gospodarcze, charakteryzujące się znacznym udziałem samego rolnictwa w gospodarce, pozwalały w mniejszym stopniu uwzględniać równowagę środowiskową, choć uwzględniano ograniczenia wynikające ze znacznego udziału zasobów naturalnych, w tym zwłaszcza ziemi, a także praw natury, z którymi muszą się liczyć zarządzający gospodarstwami rolnymi. Mimo tych przesłanek W. Grabski wskazywał na rosnące możliwości wykorzystania walorów środowiska naturalnego i dziedzictwa kulturowego wsi w rozwoju gospodarczym. Obecnie wartości te znów podlegają waloryzacji przede wszystkim w krajach wysoko rozwiniętych. Głównym bodźcem są rosnące potrzeby społeczne płynące z pozarolniczych obszarów gospodarki. Walory te są również w coraz większym stopniu źródłem dochodów, zwłaszcza w wybranej grupie małych gospodarstw rolnych (Bukraba-Rylska 2012).

Grabski dostrzegał wyraźny związek pomiędzy rozwojem gospodarstw rolnych i rozwojem całej gospodarki. Rozwój tych pierwszych traktował jako czynnik walki z bezrobociem, pozwalający na absorpcję pracy poprzez zatrudnianie pracowników najemnych w dużych gospodarstwach rolnych. Jednocześnie wskazywał, iż głównym źródłem dochodów dla budżetu państwa są przede wszystkim przedsiębiorstwa i wydatki oraz dochody mieszkańców miast (Grabski 1929). Podkreślał

jednak, iż jest to przejawem niewłaściwej polityki państwa i niedorozwoju struktur na obszarach wiejskich. Niedostatki w zakresie dochodów gospodarstw rolnych i obsługującej je sfery instytucjonalnej prowadziły do zwiększenia samozaopatrzeniowej działalności wielu gospodarstw, zarówno małych, jak i średnich, co zmniejszało korzyści z ich funkcjonowania dla systemu gospodarczego. Grabski przekonywał w swych analizach o roli kapitału ludzkiego w rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, opartych na licznych i na ogół zasobnych w czynnik pracy małych gospodarstwach rolnych (Grabski 1987), chociaż jak wykazały późniejsze badania, nawet efektywne drobne gospodarstwa rolne nie zapewniały właściwego (w stosunku do dochodów innych grup pracujących) poziomu dochodów w krajach rozwijających się (Schultz 1964). Dopiero upowszechnienie dóbr publicznych i rozwój działalności łączącej produkcję rolną z innymi rodzajami aktywności (np. agroturystyką) pozwoliły obniżyć barierę wielkości podmiotów w rolnictwie. Dlatego przemiany strukturalne są niezbędne, ale niewystarczające do rozwiązania kwestii rolnej.

W. Grabski (1923, 1929) w swoich pracach odwoływał się też do „żywnych sił” społeczności wiejskiej, które należy uruchomić. Dostrzegał rolę kultury i tradycji, a także patriotyzmu w procesach gospodarczych, których źródłem jest właśnie społeczność wiejska (Grabski 1918). Znaczenie tych czynników zostało docenione w kolejnych dziesięcioleciach przy wyjaśnianiu różnic w poziomach rozwoju gospodarczego krajów (Piasecki 2007) oraz roli systemu instytucjonalnego. Podobnie jak Czajanow, Grabski dostrzegał w barierze przemian strukturalnych ograniczenie dla rozwoju rolnictwa. Ogromne dysproporcje zamożności: występujące pomiędzy właścicielami ziemskimi i rolnikami, a także pomiędzy samymi chłopami stanowiły poważne zagrożenie dla rozwoju społeczno-gospodarczego ówczesnej Polski. Dziś te spostrzeżenia można by ująć jako niebezpieczeństwo trwałego wykluczenia i marnotrawstwa części zasobów. Dlatego właśnie Grabski opowiadał się za parcelacją wielkich własności ziemskich. Jednak podejmowane reformy w Polsce w okresie międzywojennym, mające na celu przyspieszenie przemian rolnictwa i wsi, w tym w szczególności przeprowadzona parcelacja⁹ oraz komasacja gruntów za rządów ministra rolnictwa J. Poniatowskiego nie przyniosły znaczących efektów w strukturze agrarnej. Można nawet zauważyć, iż udział małych gospodarstw do 5 ha pomiędzy 1921 r. i 1938 r. zwiększył się (Mieszczanowski 1983).

Dla gospodarstw chłopskich w okresie międzywojennym (wielki kryzys gospodarczy) i dla całego rolnictwa poważnym problemem stało się ich rosnące zadłużenie. W warunkach znacznego uzależnienia od warunków przyrodniczych oznaczało to szybki wzrost ryzyka dla gospodarstw rolnych i trwałą utratę zdol-

⁹ Władysław Grabski przygotował projekt reformy rolnej, którą z poprawkami uchwalono w grudniu 1925 r. Zgodnie z projektem parcelacji podlegały nadwyżki ziemi w majątkach o powierzchni ponad 180 ha. Na Wołyniu i Polesiu zostało to rozszerzone i dotyczyło majątków powyżej 300 ha, a w majątkach uprzemysłowionych, w których znajdowały się zakłady przetwarzające produkty zebrane z pól, np. gorzelnie i cukrownie, wielkość tę można było zwiększyć do 700 ha (Drozdowski 2002). Parcelacja miała charakter dobrowolny, a dopiero gdyby w ciągu roku jej rozmiary nie osiągnęły 200 tys. ha, rząd miał prawo przystąpić do przymusowego wykupu folwarków w celu osiągnięcia tych rozmiarów. Wyznaczony w ustawie roczny kontyngent parcelacyjny dzielono na województwa.

ności do utrzymania reprodukcji rozszerzonej. Wpływało to w sposób istotny na zdolności adaptacyjne gospodarstw rolnych do zmiennych warunków, co może też w jakimś stopniu wyjaśniać powolność zmian w strukturze agrarnej. Jak wskazywał W. Grabski (1937), poprawy wymagał system tworzenia i podziału dochodów na obszarach wiejskich i na rozwiązanie czekało wiele problemów społecznych, leżących u podstaw barier rozwoju rolnictwa. Kluczowe znaczenie miały właśnie warunki społeczne i edukacyjne, które spowalniały jego rozwój, deprecjonowały pozycję społeczną chłopów. Jednym z przejawów tego zjawiska był wysoki dysparytet dochodowy pomiędzy ludnością wiejską a mieszkańcami miast. W tym myśleniu pozostawał W. Grabski w nurcie ekonomii historycznej, wskazującej na znaczenie odmienności określonych struktur gospodarczych i konieczność badania ich specyfiki oraz potrzebę historycznego podejścia.

W. Grabski w swych rozważaniach wskazywał na potrzebę poprawy standardów dochodowych i mieszkaniowych ludności wiejskiej, dostrzegając w zaniedbaniach na tym odcinku załazek nawarstwiania się problemów w rolnictwie. Problem niskich dochodów rolników był w okresie międzywojennym uwarunkowany innymi czynnikami niż współcześnie. Zbyt duża liczba chłopów, wytwarzających relatywnie małą wartość produkcji rolnej, powodowała, iż nie było możliwe uzyskanie zadowalającego poziomu dochodów *per capita*, co było charakterystyczne dla wielu krajów tego okresu, w tym Polski. W efekcie powstawała bariera dochodowa, przy równoczesnym występowaniu dużego ukrytego bezrobocia oraz pełnieniu przez rolnictwo funkcji bufora w gospodarce. Problem rozwarstwienia dochodowego stanowił poważne wyzwanie, zwłaszcza w warunkach braku ustabilizowanego systemu ekonomicznego (wysokiej inflacji, znacznych wahaniami kursu walutowego i wysokiego deficytu budżetowego). W znacznym rozwarstwieniu dochodowym społeczeństwa Grabski upatrywał niebezpieczeństwo dla trwałego rozwoju gospodarczego. Miało to zarówno niekorzystne skutki ekonomiczne, jak również etyczne i społeczne. Prowadziło do zastoju w tych gospodarstwach, które doświadczały relatywnie niskich dochodów, zwłaszcza gdy na obszarach wiejskich nie było możliwości znalezienia pracy.

Podobnie jak współcześnie J.S. Zegar (2012), rozwiązanie kwestii agrarnej w ujęciu ekonomicznym W. Grabski (1910) łączył w sposób nierozzerwalny z ujęciem społecznym. Szanse na podniesienie dochodów w małych gospodarstwach rolnych widział w pozyskaniu dochodów z pracy poza własnym gospodarstwem. Traktował jednak taki rodzaj zarobkowania jako działalność dodatkową, uzupełniającą dochody, a nie jako równorzędne miejsce pracy. W dwuetaowości dostrzegał bowiem niebezpieczeństwo osłabienia dbałości o własne gospodarstwo rolne i uważał to zjawisko za proces przejściowy, umożliwiający rozwój własnego gospodarstwa przez podniesienie dochodów, pozwalające na utrzymanie reprodukcji rozszerzonej. W przypadku utrwalenia dwuetaowości oceniał, iż taka praca będzie prowadziła do stopniowego wyjścia z rolnictwa. Rozwiązanie utrzymującego się dysparytetu dochodowego W. Grabski widział także w poprawie systemu edukacji, a w dalszej kolejności w zmianie stosunków agrarnych na obszarach wiejskich. Apelował o uspołecznienie badań na rzecz rolnictwa, które stanowiłyby

podstawę dla jego szybkiego rozwoju przez implementację nowoczesnej technologii (Grabski 1988). Niestrudzenie podkreślał, iż należy reformować ustrój, upełnowolnić gospodarstwa, komasować i meliorować grunty – ale to nie wystarczy. Wieś bowiem nie przestanie być siedliskiem biedy, jeśli nie wydobędzie z siebie sił ekonomicznych tkwiących w człowieku. Krzywicki (1986) przyczyn opóźnienia w rozwoju rolnictwa upatrywał przede wszystkim w ograniczonych możliwościach zastosowania nowoczesnej techniki produkcji, znanej już i sprawdzonej w przemyśle. Twierdził, że źródła tych barier mają charakter społeczno-ustrojowy. Precyzyjniej ten aspekt odczytywał jednak W. Grabski, wskazując przede wszystkim na brak wiedzy i instytucji jej przenoszenia.

W. Grabski (1987) wskazywał też na potrzebę tworzenia organizacji pozarządowych jako czynnika samoorganizowania się chłopów. Rozwinięcia tej idei w pewnym zakresie można doszukiwać się we współczesnym nurcie neoinstytucjonalnym w ekonomii. Szczególnie podkreślał znaczenie więzi łączących członków społeczności wiejskiej, dlatego w swoich pracach nawoływał do samoorganizowania się mieszkańców wsi i chłopów. W ten sposób miało nastąpić wzmocnienie ich samodzielności gospodarczej. W tym aspekcie widział konieczność wspomaganie społeczności wiejskiej w celu obudzenia naturalnej żywotności, a także uruchomienia jej oddolnych inicjatyw. Dostrzegał znaczenie nieformalnych relacji stanowiących o sile poszczególnych grup społecznych i ich zdolności do rozwoju, m.in. przez wymianę doświadczeń, budowanie nowych podmiotów, zawieranie transakcji. Zmniejszenie asymetrii informacji w wyniku tworzenia tych więzi pozwalało obniżyć koszty transakcyjne dzięki ujawnieniu preferencji, zwiększaniu wiedzy i dostarczaniu informacji, a równocześnie ograniczaniu ryzyka transakcji. Był zwolennikiem spółdzielczości na terenach wiejskich i w rolnictwie (Grabski 1988), widząc w niej możliwości integracji wysiłków i ożywienia rolnictwa. W swoich publikacjach odnosił się także do politycznej aktywności chłopów, wskazując na wady i zalety takich działań, co współcześnie można odnieść do wniosków płynących z teorii wyboru publicznego. Podkreślał, iż chłopci to grupa o ogromnej sile oddziaływania. Mimo redukcji jej udziału w systemie społecznym, dostrzegał jej wysoką witalność i zdolność do oddziaływania na procesy polityczne. Jego rozważania dotyczyły także problemu znaczenia ustroju społeczno-gospodarczego i działalności zbiorowej (Grabski 1925). Szersze ujęcie motywów i sposobów podejmowania wyborów w działalności gospodarczej pozwoliło lepiej wyjaśnić te zjawiska, które w koncepcji *homo oeconomicus* oraz przy założeniu indywidualizmu nie pozwalają na właściwą interpretację. W badaniach nad istotą rolnictwa wskazywał na potrzebę prowadzenia wielowymiarowych badań, obejmujących analizę: wpływu ekonomicznych warunków życia wsi na jej kulturę, zbiorowe życie, potrzeby społeczno-kulturalne (Grabski 1937).

W rozwiązywaniu kwestii agrarnej W. Grabski widział potrzebę ingerencji państwa. Nie oznacza to, iż był zwolennikiem doraźnych regulacji za pośrednictwem instrumentów budżetowych. Krytyka takich posunięć wynikała z ich wysokiego kosztu ekonomicznego, znacznego obciążenia finansów publicznych, nietrafności podejmowanych działań oraz nadmiernej biurokratyzacji systemu gospodarczego.

Już wówczas W. Grabski (1927) podnosił problem ogromnych funduszy kierowanych do rolnictwa, które nie były właściwie adresowane. Krytyka dotyczyła także sposobu podejmowania decyzji w systemach politycznych i czerpania korzyści przez wąskie grupy interesu. To, co obecnie można ująć w postaci *rent seeking*, było szczególnie widoczne w warunkach wysokiego udziału chłopów w społeczeństwie Polski międzywojennej. Równocześnie jednak podkreślał potrzebę ingerowania państwa – zwłaszcza tam, gdzie system gospodarczy był niewydolny. Liberałowie, jak twierdził W. Grabski (1925), nie doceniają wartości społecznej gospodarki narodowej i preferują brak rzeczywistej demokracji. Proponował wsparcie rolnictwa w postaci ochrony celnej polskich produktów rolnych oraz regulowanie obrotu wewnętrznego przez interwencyjny skup i sprzedaż produktów rolnych. Wsparcie miało także obejmować wielkość dochodów poprzez system regulacyjny. W tej materii jednak główny nacisk kładł Grabski na wynagrodzenia pracowników najemnych.

Dla W. Grabskiego ważnym czynnikiem przy rozwiązywaniu kwestii agrarnej stały się problemy natury makroekonomicznej. W związku z tym w pierwszej kolejności zwracał uwagę na osiągnięcie równowagi makroekonomicznej, ujmowanej przez pryzmat równowagi budżetowej, zapewnienia stabilnego pieniądza, kursu walutowego i poziomu inflacji. Dopiero w dalszej kolejności widział możliwość zmian w systemie rolnym, obejmujących choćby ustawę rolną czy inne działania regulacyjno-interwencyjne. Podnosząc znaczenie stabilizacji makroekonomicznej, konkludował, iż „dla włościanina najważniejszą rzeczą jest pozyskanie stałej, stabilnej waluty, za którą mógłby kupować grunty od innych podmiotów i powiększać swoje gospodarstwo” (Grabski 2003). Wskazywał także na potrzebę oparcia krajowej konsumpcji przede wszystkim na krajowej produkcji, co miało być najistotniejszym celem polityki gospodarczej rządu. Krytykował natomiast chłopów i konsumentów za powolność dostosowań struktury popytu do zmian zachodzących w gospodarce. Miał tu przede wszystkim na myśli kryzys finansowy z lat 1926–1928, który doprowadził w Polsce do odpływu rezerw walutowych, załamania się kursu złotego i pogorszenia stabilności makroekonomicznej kraju. Z badań innych ekonomistów skądinąd wiemy, iż struktura popytu konsumpcyjnego była wówczas bardzo stabilna, ale wzrost cen produktów importowanych w wyniku deprecjacji polskiej waluty nie doprowadził do oczekiwanych zmian w strukturze krajowej konsumpcji i wysoki udział wielu produktów importowanych został utrzymany. Zjawisko substytucji produktów zagranicznych produktami krajowymi występowało w Polsce międzywojennej w ograniczonym zakresie, co prowadziło do wzrostu deficytu w bilansie handlowym i pogłębiało skalę dewaluacji złotego.

3. Współczesna interpretacja kwestii rolnej

Współczesne podejście do kwestii rolnej jest warunkowane zmianami strukturalnymi, jakie nastąpiły w rolnictwie krajów wysoko rozwiniętych, dualizmem rozwo-

ju pomiędzy poszczególnymi grupami państw, a także tym, co wynika z procesów globalizacji i liberalizacji, obejmujących różne aspekty życia społeczno-gospodarczego. W ciągu ponad 70 lat od okresu międzywojennego liczba rolników i bezpośredni udział rolnictwa w PKB w krajach wysoko rozwiniętych zmniejszyły się do kilku procent¹⁰. Przekształcenia te nie objęły w tak znacznym stopniu wielu z państw rozwijających się, prowadząc do odmiennej sytuacji tych dwóch grup krajów. Procesy globalizacji i liberalizacji przyspieszyły przepływ kapitału i produktów pomiędzy różnymi krajami i obszarami, zmieniając perspektywę postrzegania wielu zjawisk, w tym także kwestii rolnej i jej przesłanek, które w toku tych przemian także ulegały transformacji. Zmiany zachodzące w otoczeniu rolnictwa jeszcze bardziej wzmocniły oddziaływanie wielu niekorzystnych zjawisk przyczyniających się do odpływu nadwyżki ekonomicznej z rolnictwa i utrzymywania się kwestii rolnej. Można tu wskazać: przyspieszenie implementacji postępu technicznego i biologicznego w rolnictwie, oligopolizację struktur zaopatrzeniowych rolnictwa, zintensyfikowanie przepływu informacji oraz produktów. W warunkach globalizacji i liberalizacji systemów gospodarczych nastąpiło przyspieszenie procesów koncentracji w otoczeniu rolnictwa, znamionujące zwiększenie ich siły przetargowej. Często jest jednak podważany sens ekonomiczny niektórych fuzji i połączeń na rynku globalnym, gdyż w ich wyniku nie następowała poprawa efektywności mikroekonomicznej, a jedynie zwiększał się udział wielkich firm w rynku (Liberka 2002). Centralizacja i koncentracja kapitału, dzięki tworzeniu i rozwojowi korporacji transnarodowych, dokonała znacznych zmian w sferze kultury i warunkach ekonomicznych w rolnictwie oraz na obszarach wiejskich (Kiple 2007). W efekcie mamy obecnie do czynienia z dominacją rynków produktów heterogenicznych, w których rozwijają się korporacje transnarodowe. Zwiększenie stopnia monopolizacji rynków oznacza nie tylko wzrost skali odpływu nadwyżki ekonomicznej z sektora rolnego, ale także wzrost kosztu alternatywnego dla produkcji rolnej. Jest to zatem istotny czynnik pogłębiający dysproporcje w zdolności do akumulacji kapitału w rolnictwie w stosunku do innych segmentów gospodarki. Można zatem kwestię rolną postrzegać współcześnie jako problem znaczenia rolnictwa w akumulacji kapitału w skali globalnej (Veltmeyer 2006). Przekształcenia strukturalne w rolnictwie nie nadążały za tymi przemianami pomimo finansowego wsparcia. Trudno w tym miejscu wyrokować, na ile stratyfikacja wiąże się z tym faktem. Niemniej na przełomie XX i XXI w. przemiany strukturalne w rolnictwie uległy spowolnieniu, zwłaszcza w krajach wysoko rozwiniętych (Kułyk 2013).

Problem dysproporcji dochodowych, będący efektem odpływu nadwyżki ekonomicznej z rolnictwa, jest często rozwiązywany przez tworzenie krajowych łańcuchów żywnościowych. Ma to ustabilizować warunki wymiany handlowej produktami rolnymi i zmniejszyć stopień asymetrii informacji (Schmitz, Moss, Schmitz 2010). Globalizacja zmienia te relacje, zwiększając stopień niepewności w systemie gospodarczym. Następuje rozrywanie powiązań w wyniku defragmentacji

¹⁰ Udział rolnictwa w PKB w 2012 r. wyniósł w USA, Niemczech, Japonii około 1%, we Francji i Włoszech 2% (WDI 2013).

krajowych łańcuchów żywnościowych, dokonywanej przez korporacje szukające najefektywniejszych miejsc pozyskania strategicznych zasobów. Ponadto integratorzy często przerzucają koszty adaptacyjne związane z procesem globalizacji na najniższe ogniwa – czyli na producentów rolnych (Reardon, Swinnen 2004). W warunkach globalizacji szczególnie istotne dla rolnictwa są dwa procesy: integracja światowych rynków produkcji i zwiększenie międzynarodowej konkurencji (także o zasoby). W warunkach rynków homogenicznych rosnąca konkurencja i integracja rynków przyczynia się do zmniejszenia cen, rent i zysków. Zatem będzie sprzyjać ograniczeniu wielkości produkcji, co zagraża bezpieczeństwu żywnościowemu w skali globalnej.

Ważnym aspektem przemian rolnictwa były i są zmiany technologiczne. Pozwalały one przyspieszyć przekształcenia strukturalne, ale przede wszystkim w coraz większym stopniu korzystać z efektów skali. Uzyskiwany w tym procesie wzrost produkcji rolnej pozwalał zaspokajać rosnące potrzeby żywnościowe, lecz napotykał barierę popytową przy niskiej elastyczności cenowej produktów rolnych prowadził do rozwierania nożyc cenowych (Woś 2000). W efekcie obniżeniu ulegały korzyści z tytułu wzrostu produkcji i dla dużej części gospodarstw rolnych oznaczało to pogorszenie relacji dochodowych w rolnictwie w stosunku do innych sektorów gospodarki. W dotychczasowym procesie globalizacji kluczową rolę odgrywał postęp w biotechnologii, nanotechnologii, informatyzacji produkcji i mechanizacji, doprowadzając do bardziej zaawansowanego stadium rolnictwa industrialnego czy też realizacji koncepcji rolnictwa precyzyjnego. Szczególne znaczenie miał postęp w biotechnologii i wprowadzanie kolejnych generacji produktów modyfikowanych genetycznie. Budzą one jednak wiele wątpliwości społecznych i przyczyniają się do zwiększenia stopnia asymetrii informacji i ograniczenia bioróżnorodności, a w efekcie prowadzą do zachwiania równowagi środowiskowej. Dzięki takim innowacjom możliwe jednak było m.in. regulowanie niektórych cech produktów rolnych i zmniejszenie wrażliwości produkcji rolnej na warunki atmosferyczne. Innowacje te stanowiły swoisty substytut względem chemizacji osłabiający przewagę środowiskową, tak istotną dotąd w produkcji rolnej. Zmiany technologiczne stały się jednym z istotnych determinantów globalizacji.

Szczególnego znaczenia w procesie globalizacji nabiera czynnik ziemi. Jego ograniczona przenośność nabrała jeszcze większego znaczenia w warunkach zwiększenia elastyczności przepływu pozostałych czynników produkcji. Zmniejszyła się zdolność do poprawy efektywności alokacji kapitału w rolnictwie. Ponadto nasiliły się problemy z substytucją ziemi kapitałem. Nadmierna intensyfikacja użytkowania ziemi dzięki nakładom kapitałowym może bowiem prowadzić do degradacji danego zasobu ziemi i spadku jego produktywności, a nawet wyłączenia z produkcyjnego zastosowania. Wskazywana jest potrzeba budowania nowego systemu, który zapewni równocześnie wzrost produkcji rolnej i bezpieczeństwo żywnościowe, a nie będzie naruszał ekosystemu, w jakim następuje produkcja i konsumpcja żywności.

Odpowiedzią na te zmiany stała się koncepcja rolnictwa zrównoważonego (Woś, Zegar 2008), wykorzystująca nowoczesną technikę, ale ograniczająca pro-

ces substytucji pracy i ziemi kapitałem i intensyfikacji produkcji rolnej. Koncepcja zrównoważonego rozwoju rolnictwa stanowi jedną z kluczowych zmian w podejściu do rolnictwa i kwestii agrarnej. Zgodnie z tym podejściem następuje dowartościowanie zasobów naturalnych alokowanych w rolnictwie i wprowadzenie opłat za dostarczanie dóbr publicznych. Nie chodzi zatem jedynie o wzrost produkcji rolnej i zmiany strukturalne, które miały zwiększyć poziom nadwyżki ekonomicznej, ale o wprowadzenie systemu instytucjonalnego skłaniającego do wytwarzania dóbr publicznych w rolnictwie i na obszarach wiejskich, na które jest zapotrzebowanie społeczne. Mechanizm motywacyjny w tym zakresie składa się także z opłat za dostarczanie tych dóbr. Daje to szansę wytworzenia równowagi pomiędzy obszarem ekonomicznym, społecznym i środowiskowym.

Dobra publiczne wiążą się w istotny sposób z rolnictwem i polityką jego finansowego wsparcia. Pozytywne efekty działalności rolnictwa można podzielić na środowiskowe i społeczne, a wśród nich możemy wymienić (Cahill 2001, van der Huylenbroeck, Durand 2003, Brouwer 2004, Cooper i in. 2009): zachowanie bioróżnorodności, utrzymanie walorów estetycznych krajobrazu; zapewnienie warunków dla rekreacji, jakość i akumulację wody, recykling produktów rolnych i utrwalenie dzikiej przyrody, jakość powietrza, stabilność klimatu (emisja gazów cieplarnianych, składowanie dwutlenku węgla), utrzymanie wysokiej funkcjonalności ziemi, ochronę przed zjawiskami atmosferycznymi, ochronę przeciwpowodziową, bezpieczeństwo żywnościowe, zapewnienie zdrowej żywności, dobrostan zwierząt i gospodarstwa rolnego, żywotność obszarów wiejskich. Wymienione dobra publiczne wytwarzane w rolnictwie nie są listą zamkniętą. Jak podkreśla Wilkin (2009), nie zostały jeszcze w pełni rozpoznane potrzeby społeczne w zakresie wytwarzania dóbr publicznych przez rolnictwo i obszary wiejskie. Jest to szeroki zakres dóbr, najczęściej jednak o charakterze klubowym i zasobów wspólnych. Charakteryzują się one albo niewykluczalnością, albo brakiem rywalizacji. Proces ich finansowania sprawia jednakże szczególne trudności wyboru wynikające z ograniczeń budżetowych.

Koncepcja dóbr publicznych związana jest z pojęciem efektów zewnętrznych oraz niedoskonałościami alokacji rynkowej. Powstające korzyści dla społeczeństwa oraz koszty ponoszone przez podmioty gospodarcze wytwarzające dobra publiczne nie są kompensowane przez transakcje rynkowe. Ujmując to szerzej, możemy powiedzieć, iż nieprawidłowości w funkcjonowaniu rynku występują, kiedy pozytywny wkład lub negatywne skutki działania nie są odpowiednio odzwierciedlone w cenie rynkowej wytwarzanych produktów. Wówczas dane efekty są wytwarzane bądź w nadmiarze, bądź w niewystarczającej ilości. Obniża to poziom dobrobytu społecznego i oznacza niewłaściwą alokację zasobów w gospodarce. W sytuacji gdy mamy do czynienia z wolnym rynkiem, podaż dóbr publicznych będzie utrzymywany poniżej poziomu optymalnego (Dillman, Bergstrom 1991). Jeżeli dodatkowo uwzględnimy ograniczoną mobilność zasobów, to mechanizm rynkowy będzie prowadził do powstania strukturalnego braku równowagi, co możemy włączyć do omawianej tu kwestii rolnej. W tej sytuacji niezapewnienie opłat za dostarczanie dobra publiczne będzie pogłębiać trudności w ich zaopatrzeniu

w dalszej perspektywie. Ten problem znajduje swoje rozwinięcie w postaci luki dochodu między sektorem pozarolniczym a sektorem rolnym. Stanowi zatem jedno ze źródeł powstania i utrzymywania się zjawiska dysparytetu dochodów pomiędzy rolnictwem a innymi segmentami gospodarki.

W warunkach globalizacji rośnie znaczenie zdolności do zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego i zdrowia. Koncepcja rolnictwa zwiększającego nakłady bieżących środków produkcji i utrzymującego ciągle dążenie do wzrostu efektów skali generowała negatywne efekty zewnętrzne. W konsekwencji tych zmian mamy do czynienia z przechodzeniem od tradycyjnych problemów wyżywienia do ich współczesnej, bardziej złożonej formy, związanej z zapewnieniem bezpieczeństwa żywnościowego i zdrowia. Obejmuje ona możliwość zaopatrzenia w odpowiednią ilość żywności o pożądanych cechach dotyczących: poziomu energetycznego, jej składu czy stopnia jej przetworzenia (Mendez, Monteiro, Popkin 2005; Popkin 2006).

Omawiane wyżej kwestie znajdują odzwierciedlenie w ewolucji Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) Unii Europejskiej oraz jej współczesnych regulacjach. Dzisiejsze rozwiązania w stanowieniu i stosowanych instrumentach tej polityki nawiązują do refleksji zawartych w pracach Aleksandra Czajanova i Władysława Grabskiego. Można zaryzykować stwierdzenie, iż Czajanow w swoich wnioskach wyprzedzał współczesną mu epokę i w tym sensie jest prekursorem przekształceń, jakie obserwujemy obecnie w finansowym wsparciu rolnictwa w ramach WPR. Uniwersalność i ponadczasowość jego poglądów uwidacznia się w uznaniu rolnictwa za specyficzny obszar gospodarki, w którym możliwości substytucji ziemi i pracy za pośrednictwem kapitału są ograniczone. Twierdził, iż rolnictwo pozostawione samo sobie w warunkach maksymalizacji krótkookresowych korzyści ekonomicznych i barier w przepływie zasobów nie będzie mogło się wydobyć z pułapki niskich dochodów, a społeczność wiejska z pułapki ubóstwa. Współczesnym remedium na to stały się powszechnie stosowane mechanizmy wsparcia rolnictwa, które w zróżnicowanej formie występują w większości państw wysoko rozwiniętych, nie tylko w UE (Kułyk 2013). Odnosząc się z kolei do rozwiązań szczegółowych i przemian zachodzących w bieżącej polityce rolnej Wspólnoty, można zaryzykować stwierdzenie, iż historia zatoczyła swoje koło i powróciła do koncepcji nawiązującej do biologicznego charakteru produkcji rolnej i związków ze środowiskiem naturalnym, których nie można pominąć w alokacji zasobów.

Uwzględnianie współcześnie tych uwarunkowań prowadzi do stopniowego odchodzenia od paradygmatu rolnictwa industrialnego na rzecz rolnictwa społecznie zrównoważonego. W polityce rolnej UE przejawia się to zastosowaniem na szerszą skalę działań uwzględniających aspekty środowiskowe oraz społeczne. Można wśród nich wymienić np. wprowadzenie zasady utrzymania gleby w dobrej kulturze, zapewnienie dobrostanu zwierząt gospodarczych, działania zmierzające do zmniejszenia zależności pomiędzy wielkością produkcji w gospodarstwie rolnym a poziomem otrzymywanych dopłat (tzw. *decoupling*) czy płatności rolno-środowiskowe. Innym z rozwiązań było wprowadzenie przez Komisję Europejską (od 1 stycznia 2005 r.) zasady współzależności (*cross-compliance*), zgodnie

z którą uzyskanie dopłat bezpośrednich przez gospodarstwo zależy od spełnienia przez nie standardów ochrony środowiska, weterynaryjnych i jakościowych. Ma to na celu łączenie efektów produkcyjnych ze środowiskowymi i zapewnienie lepszej jakości produktów żywnościowych. Rozwinięciem tego rozwiązania stało się zaproponowanie w nowej perspektywie budżetowej WPR (2014–2020) zasad prośrodowiskowych określanych mianem *greeningu*. Podnosi to koszt produkcji w wymiarze ekonomicznym, ale dowartościowuje aspekty środowiskowe i społeczne. Znajduje to także swoje odzwierciedlenie w rosnącym znaczeniu programów zorientowanych na rozwój obszarów wiejskich. Działania takie nie są tylko charakterystyczne dla wspólnej polityki rolnej UE, ale występują także coraz częściej w polityce gospodarczej innych krajów.

Warto podkreślić, iż to właśnie A. Czajanow w swoich pracach podkreślał, iż z uwagi na naturę rolnictwa i społeczności wiejskiej (chłopskiej) problemów ekonomicznych nie można rozwiązać tylko za pośrednictwem procesu industrializacji rolnictwa, czego ostatecznym efektem miało być zatarcie się różnic pomiędzy produkcją przemysłową a rolną¹¹. Trudności związane z nienadążaniem rolnictwa za szybszym rozwojem przemysłu, handlu i usług uwidaczniają się nie tylko w państwach wysoko rozwiniętych, lecz także w części państw rozwijających się. To właśnie w przypadku tej drugiej grupy krajów, na skutek nieuwzględnienia ograniczeń modelu industrialnego i znaczenia kontekstu społecznego i kulturowego produkcji rolnej, nie udało się w sposób trwały dokonać transformacji rolnictwa (Haroon Akram-Lodhi 2007). Uwzględnienie czynnika środowiskowego pozwala jednak w większym stopniu wykorzystać potencjał produkcyjny obszarów wiejskich. Można nawet dostrzec procesy odwrotne w stosunku do industrializacji związane z powrotem stosunków charakterystycznych dla gospodarki chłopskiej, m.in. w krajach wschodniej i południowej Afryki (Barrett 2008).

Z kolei poglądy W. Grabskiego były ukierunkowane w dużej mierze na relacje rolnictwa z warunkami makroekonomicznymi. Odzwierciedlają je współcześnie rozwiązania łączące aspekty koniunkturalne rynku z systemem instytucjonalnym kierującym środkami finansowe do rolnictwa. Dotyczy to m.in. rosnącej roli ubezpieczeń społecznych, czy wspomnianego już oddzielenia efektów produkcji od wielkości transferów płynących do rolnictwa, a także stosowanych w systemie amerykańskim płatności antycyklicznych, powiązanych z warunkami koniunkturalnymi. Na problem ten można spojrzeć też szerzej. Wskazywana przez W. Grabskiego siła społeczności wiejskiej i jej witalność jest obecnie w coraz większym stopniu uwzględniana w programach wspierających nie tylko rozwój rolnictwa, ale też samych obszarów wiejskich oraz działalność pozarolniczą, często bazującą na zasobach związanych z rolnictwem (np. rozwój agroturystyki). Wówczas wykorzy-

¹¹ Nie oznacza to zanegowania dorobku rolnictwa konwencjonalnego (industrialnego). Industrializacja pozwoliła na szybki wzrost produkcji rolnej i zaspokojenie w wielu obszarach geograficznych potrzeb żywnościowych. Należy jednak zauważyć, iż możliwości wzrostu produkcji w takim modelu na pewnym etapie jego rozwoju w coraz większym stopniu naruszają równowagę społeczną i środowiskową. Wymaga to redefinicji funkcji, jakie pełni rolnictwo w systemie społeczno-gospodarczym i takiej alokacji zasobów, która uwzględni nie tylko efekty ekonomiczne, ale też aspekty społeczne i środowiskowe.

stywany jest kapitał ludzki wykształcony w procesie zarządzania gospodarstwem rolnym.

Wskazane wyżej przykłady świadczą o aktualności kwestii rolnej i potrzebie uwzględniania kontekstu historycznego w jej rozwiązywaniu, a także konieczności stosowania w badaniach nad tą problematyką dłuższej perspektywy czasowej ze względu na długofalowe skutki alokacji zasobów w rolnictwie i powiązanych z nim obszarach wiejskich.

Warto też zwrócić uwagę na inne, niepodnoszone dotąd aspekty, stanowiące o trwale występujących barierach w rozwoju rolnictwa, sprowadzające się do problemu współczesnej kwestii agrarnej. Wśród nich można wymienić (Zegar 2008; Czyżewski 2009; Wilkin 2009; Czyżewski, Matuszczak 2011): uzależnienie od warunków agroprzyrodniczych mimo dokonującego się postępu technicznego, dominację tradycyjnych produktów w ofercie produkcyjnej rolnictwa ze względu na znaczną rolę przyzwyczajzeń klientów w stosunku do tych produktów, wydłużony cykl produkcyjny w rolnictwie ograniczający elastyczności podaży, niekompletność rynków, powodującą niewłaściwą alokację zasobów ze względu na brak uwzględnienia opłat za dobra publiczne, oraz efekty zewnętrzne, wysokie ryzyko i niepewność ograniczające zdolność do optymalizacji procesów inwestycyjnych i konsumpcyjnych, niską elastyczność metod i struktur wytwórczych w rolnictwie, niemobilność czynnika ziemi i ograniczoną mobilność pozostałych czynników produkcji (bariery wyjścia), a także barierę edukacyjną oraz demograficzną (starzenie się rolników i zmniejszająca się populacja osób zamieszkałych na obszarach wiejskich zainteresowanych pracą w rolnictwie).

Zakończenie

Kwestia rolna jest niezwykle ważnym problemem dla rozwoju rolnictwa, a także dla zachowania równowagi całego systemu społeczno-ekonomicznego. Mimo zachodzących zmian w otoczeniu sektora rolnego, a w szczególności procesów globalizacji, redukcji części barier handlowych oraz różnych działań podejmowanych w polityce rolnej, nie udało się jej dotychczas w pełni rozwiązać. Czynione w tej materii próby pozwalają zaledwie na łagodzenie określonych form jej występowania oraz zmianę wiążących się z nią przesłanek. Pozostaje ona nadal żywym problemem ekonomicznym, choć nastąpiły duże zmiany w strukturze wytwórczej i społeczno-ekonomicznej w rolnictwie. Rola tego sektora w systemie gospodarczym zmniejsza się, ale nie słabnie. To pierwsze widać przez pryzmat malejącego zatrudnienia oraz bezpośredniego wkładu w tworzenie produktu krajowego brutto, to drugie wyraża potrzeba uwzględnienia funkcji rolnictwa jako obszaru, w którym zarządza się zasobami naturalnymi. Na podstawie dokonanego przeglądu można sformułować następujące konkluzje:

1. Kwestię agrarną współcześnie rozumie się jako zjawisko związane z procesem akumulacji kapitału i zdolnością do uzyskania nadwyżki ekonomicznej przez

podmioty gospodarcze funkcjonujące w rolnictwie. Powstające trudności dotyczące bariery dochodowej, popytowej, strukturalnej i instytucjonalnej w rozwoju rolnictwa uniwersalizują problem jako zjawisko naruszające równowagę systemu społeczno-gospodarczego. Występowanie tych barier prowadzi do spowolnienia dostosowań rolnictwa w stosunku do zmieniających się czynników zewnętrznych i przyczynia się do jego niedopasowania do pozostałych struktur gospodarczych, a w szczególności przemysłu. Efektem występowania tych barier jest przede wszystkim trudność w zaspokajaniu popytu na żywność w skali globalnej.

2. Zróżnicowany przebieg procesów związanych z kwestią rolną w różnych okresach i krajach narzuca konieczność prowadzenia badań z uwzględnieniem wyraźnie określonego obszaru przestrzennego i czasowego. Uzasadnia to też potrzebę określania krajowych wyznaczników tego zjawiska. Ponadto nie zostały jeszcze ukształtowane ramy instytucjonalne na poziomie globalnym, które pozwoliłyby je ograniczyć. Takie instytucje są natomiast obecne w gospodarkach narodowych.
3. We współczesnym ujęciu kwestii rolnej coraz większego znaczenia nabiera wielostopniowa równowaga, obejmująca system ekonomiczny, społeczny (co można było już odczytać w pracach Aleksandra Czajanowa i Władysława Grabskiego), ale też przyrodniczy. Dążenie do zapewnienia równowagi pomiędzy tymi trzema obszarami pozwala wskazać właściwy kierunek rozwiązywania kwestii agrarnej. Utrzymywanie się kwestii rolnej to także wynik niedostatku rozwoju instytucjonalnego, związanego z potrzebą wypełnienia zawodności rynku odpowiednią polityką rolną.
4. Złożoność kwestii rolnej, która była dostrzegana zarówno w badaniach klasyków, jak też wśród dzisiejszych badaczy tej problematyki, skłania do analizowania różnych aspektów przemian zachodzących w rolnictwie. Nie można zapewnić równowagi i znaleźć optymalnych rozwiązań w analizie obejmującej tylko jeden z wielu aspektów badanej kwestii bez uwzględnienia pozostałych.
5. W warunkach postępującego umiędzynarodowienia gospodarek krajowych, w tym także Polski, gospodarstwa rolne zostały poddane presji takich czynników jak kurs walutowy, stopa procentowa, wielkość inwestycji zagranicznych czy zmiany w przepływie kapitałów międzynarodowych. Są to czynniki, na które podmioty te nie miały wpływu i nie mogły odpowiednio wcześniej ich przewidzieć. Na skutek wahań tych czynników następowały gwałtowne i nieprzewidziane zmiany sytuacji dochodowej gospodarstw rolnych, ograniczające nie tylko implementację postępu technicznego, ale także reprodukcję rozszerzoną.
6. Przejawów kwestii rolnej nie można łączyć jedynie z przemianami strukturalnymi w rolnictwie, czy z wielkością produkcji rolnej i jej jednostkowymi kosztami. Sens kwestii agrarnej sprowadza się przede wszystkim do przemian jakościowych w podejściu do efektów pracy w szeroko rozumianej działalności rolnej, obejmującej nie tylko wytwarzanie produktów rynkowych, ale także dóbr publicznych i zarządzanie zasobami naturalnymi. Problem niskiego poziomu akumulacji w rolnictwie powstaje głównie na skutek niewłaściwie oszacowanych

efektów pracy, czy, jak pisał W. Grabski, niesprawiedliwych dochodów. Mechanizm rynkowy bez właściwego systemu zabezpieczeń instytucjonalnych nie może zapewnić równowagi pomiędzy systemem ekonomicznym, społecznym i środowiskowym. Nie dostarcza też odpowiedniej ilości produktów rolnych pozwalających zagwarantować bezpieczeństwo żywnościowe. Dopiero łączne uwzględnienie tych trzech obszarów umożliwi przełamanie bariery dochodowej i zapewnienie właściwej równowagi w alokacji zasobów.

7. Ewolucja Wspólnej Polityki Rolnej UE oraz jej współczesne regulacje potwierdzają żywotność kwestii rolnej jako problemu badawczego. Uznają one *de facto* rolnictwo jako specyficzny obszar gospodarki o ograniczonych możliwościach substytucji ziemi i pracy kapitałem, jak też fakt, że rolnictwo ze względu na niemobilność zasobów ziemi nie jest w stanie bez interwencji z zewnątrz (państwa, organów UE) rozwiązać problemu bariery dochodowej, popytowej i przemian strukturalnych w warunkach przymusu konsumpcji żywności. Rozwiązywanie tej ponadczasowej kwestii musi uwzględniać problem dobrostanu i ochrony naturalnego środowiska w zgodzie z paradygmatem zrównoważonego, a nie industrialnego modelu rozwoju rolnictwa. Wskazują na to m.in. takie współczesne regulacje unijnej polityki rolnej, jak: utrzymywanie gleb w dobrej kulturze, zapewnienie dobrostanu zwierzętom gospodarskim czy zasady stosowania tzw. *decouplingu*, *cross-compliance* i prośrodowiskowego *greeningu*. Interesujące, iż nawiązują one wprost do przytoczonych wyżej poglądów A. Czajanova i W. Grabskiego z lat 20. i 30. ubiegłego wieku, czyniąc ich prekursorami bieżącej Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej.

Tekst wpłynął: 29 września 2014 r.
(wersja poprawiona: 26 marca 2015 r.)

Bibliografia

- Barrett C.B., *Smallholder Market Participation: Concepts and Evidence from Eastern and Southern Africa*, „Food Policy” 2008, vol. 33.
- Bernstein H., *Class Dynamics of Agrarian Change*, Halifax, NS, Fernwood 2010.
- Bernstein H., Brass T., *Agrarian Questions: Essays in Appreciation of T.J. Byres*, Frank Cass, London 1996.
- The Agrarian Question in South Africa*, red. H. Berstein, FRANK CASS, London 2013.
- Brouwer F., *Sustaining Agriculture and the Rural Environment: Governance, Policy and Multifunctionality*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham 2004.
- Bukraba-Rylska I., *Rola drobnych gospodarstw rolnych w tworzeniu kapitału i dziedzictwa kulturowego wsi*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych” 2012, nr 1.
- Byers T., *Capitalism from Above and Capitalism from Below*, St Martin’s Press, New York 1966.
- Cahill C., *The Multifunctionality of Agriculture: What Does Mean?* „Euro-Choices” 2001, nr 1(1).

- Cooper T., Hart K., Baldock D., *Provision of Public Goods through Agriculture in the European Union*, Institute for European Environmental Policy, Report Prepared for DG Agriculture and Rural Development, No 30-CE-0233091/00-28, London 2009.
- Czajanow A., *The Theory of Peasant Economy*, The University of Wisconsin Press, New York 1966.
- Czajanow A., *Czto takoje agrarnyj wopros?*, Liga Agrarnych Rieform, Sierija C, nr 1, Moskwa 1917.
- Czajanow A., *Osnownyje idiei i formy organizacii krestjanskoi koopieracii*, Moskwa 1919.
- Czajanow A., *Agricultural Economics in Russia*, „Journal of Farm Economics” 1928.
- Czajanow A., *The Socio-Economic Nature of Peasant Farm Economy*, w: *A Systematic Source Book in Rural Sociology*, red. P.A. Sorokin, C.C. Zimmerman, C.J. Galpin, tom 2, Minneapolis 1931.
- Czajanow A., *The Theory of Peasant Co-operatives*, I.B.Tauris, London 1991.
- Czajanow A., *Ne publikowawszyesia maloizwestnyje raboty*, Moskwa 2003.
- Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej*, red. A. Czyżewski, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań 2007.
- O potrzebie koordynacji procesów globalizacji i polityki makroekonomicznej względem rolnictwa*, red. A. Czyżewski, Instytut Nauk Ekonomicznych PAN, Warszawa 2009.
- Czyżewski A., Matuszczak A., *Dylematy kwestii agrarnej w panoramie dziejów*, w: *Ekonomia i jej społeczne otoczenie*, red. A. Czyżewski, A. Matuszczak, Wydawnictwo KPSW, Bydgoszcz 2012.
- Czyżewski B., *Renty ekonomiczne w gospodarce żywnościowej w Polsce*, PWE, Warszawa 2013.
- Dillman B.L., Bergstrom J., *Measuring Environmental Amenity Benefits of Agricultural Land*, w: *Farming and the Countryside: An Economic Analysis of External Costs and Benefits*, red. N. Hanley, CAB International, Wallingford 1991.
- Drozdowski M.M., *Władysław Grabski*, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania, Instytut Historii PAN, Rzeszów 2002.
- FAO, *The State of Food Insecurity in the World 2012. Economic Growth is Necessary But Not Sufficient to Accelerate Reduction of Hunger and Malnutrition*, Rome 2012.
- Globalizacja. Mechanizmy i wyzwania*, red. B. Liberska, PWE, Warszawa 2002.
- Grabski W., *Ekonomia rolnicza gospodarstw mniejszych*, Warszawa 1910.
- Grabski W., *Materiały w sprawie włościańskiej: Studia nad systemem polskiej polityki agrarnej*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1918.
- Grabski W., *Spoleczne gospodarstwo agrarne w Polsce*, „Książka”, Warszawa 1925.
- Grabski W., *Idea Polski*, Warszawa 1925.
- Grabski W., *Dwa lata pracy u podstaw państwowości naszej (1924–1925)*, Księgarnia F. Hoesicka, Warszawa 1927.
- Grabski W., *Historja wsi w Polsce*, Drukarnia M. Garasiński, Warszawa 1929.
- Grabski W., *System socjologii wsi*, cz. II: *Wieś i ziemia przyszłości*, „Roczniki Socjologii Wsi” 1937 (*Studia i materiały*, t. 2).
- Grabski W., *Wybór pism*, oprac. i wstęp J. Wojnarowski, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza Warszawa 1987.
- Grabski W., „*Myśli o Rzeczypospolitej*”. *Wybór myśli politycznych i społecznych*, oprac. i wstęp M. Drozdowska i M. Drozdowski, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1988.
- Grabski W., *Dwa lata pracy u podstaw państwowości naszej*, oprac. Marian Drozdowski, Warszawa-Rzeszów 2003.

- Haroon A.-L., *Review Essay: Land Reform, Rural Social Relations and the Peasantry*, „Journal of Agrarian Change” 2007, nr 7(4).
- Hyden G., *African Politics in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, New York 2006.
- Jessop B., *State Power*, Cambridge Policy Press, Cambridge 2008.
- Jeziński A., Leszczyńska C., *Historia gospodarcza Polski*, Wydawnictwo Key Text, Warszawa 2010.
- Kautsky K., *Kwestia rolna: o tendencjach współczesnej gospodarki rolnej i polityce rolnej socjaldemokracji*, Książka i Wiedza, Warszawa 1958.
- Kautsky K., *The Agrarian Question*, Zwan Publication, London 1988.
- Kiple K., *A Moveable Feast: The Millennia of Food Globalization*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- Kochanowicz J., *Spór o teorię gospodarki chłopskiej. Gospodarstwo chłopskie w teorii ekonomii i w historii gospodarczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1992.
- Krzywicki L., *Kwestia rolna: przełom w produkcji środków spożywczych w drugiej połowie wieku XIX*, PWN, Warszawa 1967.
- Krzywicki L., *Człowiek i społeczeństwo. Wybór pism*. Wyboru dokonał Janusz Sztumski. Książka i Wiedza, Warszawa 1986.
- Kułyk P., *Finansowe wsparcie rolnictwa w krajach o różnym poziomie rozwoju gospodarczego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań 2013.
- Laslett P., *Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared*, w: *Family Forms in Historic Europe*, red. R. Wall, J. Robin, P. Laslett, Cambridge University Press, Cambridge 1983.
- Mendez M., Monteiro C., Popkin B., *Overweight Exceeds Underweight Among Women in Most Developing Countries*, „American Journal Clinical Nutrition” 2005, nr 81(3).
- Mieszczankowski M., *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, Książka i Wiedza, Warszawa 1983.
- Moor J., *The End of the Road? Agricultural Revolutions in the Capitalist World-Ecology*, „Journal of Agrarian Change” 2010, nr 10(3).
- Piasecki R., *Ekonomia rozwoju*, PWE, Warszawa 2007.
- Popkin B., *Global Nutrition Dynamics: The World is Shifting Rapidly Toward a Diet Linked with Noncommunicable Diseases*, „The American Journal of Clinical Nutrition” 2006, nr 84(2).
- Reardon T., Swinnen J., *Agrifood Sector Liberalisation and the Rise of Supermarkets in Former State-controlled Economies: A Comparative Overview*, „Development Policy Review” 2004, nr 22(5).
- Roszkowski W., *Rolnictwo i leśnictwo*, w: *Problemy gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej*, red. K. Kozłowski, Warszawa 1989.
- Rybarski R., *Idee przewodnie gospodarstwa Polski*, Ziemowit, Warszawa 1939.
- Schmitz, A., Moss, C.B., Schmitz, T.G., *Agriculture Policy, Agribusiness and Rent-Seeking Behaviour*, University of Toronto Press, Toronto 2010.
- Schultz T., *Transforming Traditional Agriculture*, Yale University Press, Haven 1964.
- Stiglitz J., *Some Theoretical Aspects of Agricultural Policies*, „The World Bank Research Observer” 1987, nr 2(1).
- Thomas W., Znaniecki F., *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. I: *Organizacja grupy pierwotnej*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976.
- Van der Huylenbroeck G., Durand G., *Multifunctional Agriculture, A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*, Ashgate, London 2003.

- Van der Ploeg J.D., *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*, Routledge, London 2012.
- Veltmeyer H., *Introduction: Development and the Agrarian Question*, „Canadian Journal of Development Studies” 2006, nr 27(4).
- Weber M., *The Agrarian Sociology of Ancient Civilization*, Verso, London 2013.
- Wiatrak A., *Dochody i akumulacja w gospodarstwie chłopskim*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982.
- Wilkin J., *Współczesna kwestia agrarna*, PWN, Warszawa 1986.
- Wilkin J., *Rolnictwo – funkcje teraz i w przyszłości*, „Pomorski Przegląd Gospodarczy” 2009, nr 42(3).
- World Bank, *World Development Indicators 2013*.
- Woś A. (red.), *Rolnictwo polskie w okresie transformacji systemowej (1989–1997)*, IERiGŻ, Warszawa 1998.
- Woś A., *Rolnictwo wobec narastającego kryzysu*, IERiGŻ, Warszawa 2000.
- Woś A., *Konkurencyjność wewnętrzna rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2001.
- Woś A., Zegar J. St., *Rolnictwo społecznie zrównoważone*, IERiGŻ, Warszawa 2000.
- Zegar J.S., *Dochody w rolnictwie w okresie transformacji i integracji europejskiej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
- Zegar J.S., *Ekonomia wobec kwestii agrarnej*, „Ekonomista” 2010, nr 6.
- Zegar J.S., *Rola drobnych gospodarstw rolnych w rozwiązywaniu kwestii agrarnej*, w: *Ekonomia i jej społeczne otoczenie*, red. A. Czyżewski, A. Matuszczak, Wydawnictwo Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2012.

WSPÓŁCZESNE UJĘCIE KWESTII ROLNEJ A POGLĄDY ALEKSANDRA CZAJANOWA I WŁADYSŁAWA GRABSKIEGO

Streszczenie

W artykule przedstawiono koncepcję kwestii rolnej i ewolucję poglądów na temat jej źródeł i sposobów rozwiązywania. Jedno z pierwotnych i ważniejszych ujęć tego problemu można odnaleźć w pracach Aleksandra Czajanowa oraz Władysława Grabskiego, a także innych współczesnych im autorów. Zwracali oni uwagę na ograniczenia w zakresie przemian strukturalnych w rolnictwie i specyfikę relacji popytowo-podażowych dotyczących produktów rolnych. Wychodząc od ich koncepcji, można przejść do obecnej interpretacji kwestii agrarnej, obejmującej znaczenie dóbr publicznych i procesów globalizacji oraz liberalizacji gospodarek poszczególnych krajów w warunkach istniejących barier strukturalnych w rolnictwie. W opracowaniu wykazano zmiany zachodzące w zakresie podejścia do kwestii rolnej i sposobów jej rozwiązywania ze względu na uwarunkowania instytucjonalne, m.in. Wspólną Politykę Rolną. Podkreślono też uniwersalność kwestii rolnej, wynikającą z roli poszczególnych czynników produkcji zaangażowanych w rolnictwie, a także charakteru indywidualnych gospodarstw rolnych jako podmiotów gospodarczych. Wykazano związki pomiędzy zmianami zachodzącymi w relacjach popytowo-podażowych w sektorze rolnym a oddziaływaniem mechanizmu rynkowego i tego skutki. Wyeksponowany został problem kształtowania optimum społecznego, a także transferu i retransferu nadwyżki ekonomicznej wytworzonej w rolnictwie dla jego zrównoważonego rozwoju.

Słowa kluczowe: rolnictwo, polityka gospodarcza, kwestia rolna, dobra publiczne

THE MODERN APPROACH OF AGRICULTURAL QUESTION CONSIDERING STUDIES OF ALEKSANDER CZAJANOW AND WŁADYSŁAW GRABSKI

Summary

In the article we presented the modern approach of the agrarian question. One characterized changes going down in relations demand-of supply as result of the influence of the market mechanism in the agriculture conditioned the globalization. In the article we presented the concept of the agrarian question. Her original conception can be found in works of Aleksander Czajanow and Władysław Grabski and also other modern them authors. They paid the attention to restrictions within the range structural transformations in the agriculture and the specificity of the relation of demand-supply concerning agricultural products. Going out from their approach of mentioned problems one can pass to the present interpretation of the agrarian matter including the meaning of public goods and processes of the globalization and the liberalization of economies of individual countries conditioned existing still structural barriers in this area of the economy. In the elaboration one showed changes happening within the range approaches to the agricultural matter and manners of her resolution in the institutional system for example CAP. One underlined the universality of seizing of the specificity of the agricultural production resulting both from the part of individual productive factors involved to her producing, and also from itself character of farms as economic subjects. In the elaboration one characterized changes happening in relations demand-of supply as result of the influence of the market mechanism in the agriculture. One discussed foundations and conditionings of the concept of the agricultural matter. We presented the meaning of public goods and external effects and market inefficiencies related to the agriculture in the formation of the social optimum one presented premises for the transfer and the retransfer of the economic surplus as the instrumentarium of the regulation of the social optimum and the achievement higher-level equilibriums of the social system.

Key words: agriculture, economic policy, agrarian question, public goods
rosyjski

СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К АГРАРНОМУ ВОПРОСУ И ВЗГЛЯДЫ АЛЕКСАНДРА ЧАЯНОВА И ВЛАДИСЛАВА ГРАБСКОГО

Резюме

В статье представлена концепция аграрного вопроса и эволюция взглядов на его истоки и способы его решения. Один из первых подходов к этой проблеме можно найти в трудах Александра Чаянова и Владислава Грабского. Они обращали внимание на ограничения структурных преобразований в сельском хозяйстве и специфику отношений спроса и предложения в отношении сельскохозяйственных продуктов. Исходя из их концепции, можно перейти к нынешней интерпретации аграрного вопроса, охватывающей значение публичных благ и процессов глобализации, а также либерализации экономик отдельных стран в условиях существующих структурных барьеров в сельском хозяйстве. В статье представлены изменения в подходе к проблематике сельского хозяй-

ства, связанные, в частности, с Общей аграрной политикой ЕС. Подчеркивается также универсальный характер аграрного вопроса, вытекающий из специфики сельскохозяйственного производства и особого характера индивидуальных сельскохозяйственных хозяйств в качестве экономических субъектов. Указываются связи между изменениями, происходящими в отношениях спроса и предложения в аграрном секторе и воздействием рыночного механизма. Подчеркивается проблема формирования социального оптимума, а также значение трансферта и ретрансферта излишек сельхозпродукции для его уравновешенного развития.

Ключевые слова: сельское хозяйство, экономическая политика, аграрный вопрос, публичные блага